

Emevî Döneminde Hitâbet

 Mehmet Emin Efe*

Atıf/©: Efe, Mehmet Emin, Emevî Döneminde Hitâbet, Artuklu Akademi, 2022/9 (1), 113-128.

Öz: Emevî dönemi hitâbeti, İslam edebiyat tarihinde önemli bir yere sahiptir. Cahiliye döneminde şiir kadar etkin olmasa da sosyal hayatla sıkı bir ilişkisi bulunan hitâbet, İslam diniyle birlikte ibadetlerin bir parçası haline gelmiştir. Hitâbet, Sadru'l-İslam döneminde irtidat olayları ve iç çekişmelerden nasibini almış, diğer edebi sanatlar gibi fazla ilgi görememiştir. Müslümanlar, Emevî döneminde devlet otoritesinin genel olarak sağlanması ve İslam devletinin topraklarının genişlemesi ile rahatlamış, ilmi ve edebi çalışmalara ağırlık vermişlerdir. Bu dönemde hitâbet de Kur'ân-ı Kerim 'in eşsiz belagatinden istifade ederek doruk noktasına ulaşmıştır. Hitâbet, bu dönemde sosyal hayatın her alanına dini bir kimlik ile girmiştir. Bunun yanında hitâbet, dönemin siyasi ve mezhepsel çekişmelerinin en etkin araçlarından biri olmuştur. Bu bağlamda söz konusu edebî türün tarih sahnesinde önemli bir aşama kaydettiği Emevîler döneminde yaşanan sosyal ve siyasal değişimi ortaya koyması açısından önem arz etmektedir. Bu mülâhazalarla yeni çalışmalara kapı aralaması gayesiyle bu çalışmada Emevî döneminde hitâbet ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hitâbet, Hatîp, Hutbe, Emevî, Arap Edebiyatı, Nesir

Oratory in the Umayyad Period

Citation/©: Efe, Mehmet Emin, Oratory in the Umayyad Period, Artuklu Akademi, 2022/9 (1), 113-128.

Abstract: The oratory of the Umayyad period has an important place in the history of Islamic literature. In the Umayyad period, with the general establishment of state authority and the expansion of the territory of the Islamic state, Muslims focused on scientific and literary studies, and rhetoric reached its peak by benefiting from the unique eloquence of the Qur'an. Speech entered every field of social life with a religious identity in this period. In addition, rhetoric was one of the most effective tools of the political and sectarian conflicts of the period. In this context, it is important in terms of revealing the social and political change experienced in the Umayyad period, when the literary genre in question made an important step in the historical scene. With these considerations, in order to open the door to new studies, rhetoric in the Umayyad period will be examined in detail in this study.

Keywords: Oratory, Orator, Sermon, Umayyad, Arabic Literature, Prose

Giriş

İnsanların bir araya gelip konuştukları andan itibaren hitâbet ile tanıştıkları bilinmektedir. Hitâbet, kimi zaman idarecilerin elinde sihirli bir değnek, komutanların elinde keskin bir kılıç, ediplerin ağzından dökülen tatlı bir söz, barışa çağırınların elinde bir zeytin dalı ve fitne ortamlarında zehir saçan bir tohum olmuştur. Peygamber Efendimizin (sav) "Şüphesiz sözün bir kısmı sihirdir"¹ ifadesi de buna işaret etmektedir. Hitâbet, düşünce özgürlüğünün sağlandığı ortamlarda gelişmiş, baskıcı yönetimlerde ise gerilemiştir.

Arap ve İslam edebiyatı tarihlerinde de hitâbetin önemli bir yer edindiği bilinmektedir. Cahiliye döneminde Arabistan yarımadasında, Arapların birbirinden bağımsız bir şekilde, kabileler halinde yaşamaları, hitâbetin gelişmesini sağlamıştır. Cahiliye döneminden çağımıza ulaşan hutbelerin, şiirlere oranla az olması, o dönemde hitâbetin sınırlı düzeyde olduğu gibi yanlış bir izlenim uyandırmakla birlikte Arapların bahsi geçen dönemde fesâhat ve belagattin zirvesinde olmaları doğal olarak hitâbetin de iyi bir düzeyde olduğuna işaret etmektedir. İslam'dan önce yazının mütedavil olmayışı ve sözlü aktarıma bağlı kalınması, bir nesir türü olması ve ezberlenmesi şiire oranla daha zor olan hitâbetin korunmasını zorlaştırmıştır. Dolayısıyla kalabalık toplulukların önünde irad edilen ve meşhur olan hutbelerin dışında kalanlar genellikle unutulmuştur.

* Öğr. Gör, Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, memin.efe@batman.edu.tr.

¹ Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, thk. Mustafa Dîb el-Beğâ (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr-Dâru Yemâme, 1414/1993), "et-Tıbb", 50 (No. 5434).

İslam'ın gelişiyle yazı hızla yayılmış, bu şekilde nesir türlerinin de korunması kolaylaşmıştır. Önce Kur'ân-ı Kerim ardından Hz. Peygamber'in sözleri, şiir ve nihayet diğer edebi türler ile birlikte hutbeler de kayda geçirilmeye başlanmıştır.

Emevî dönemine gelindiğinde ise siyasi, dini ve sosyal etkenlerle hitâbet büyük bir gelişme kaydetmiştir. Bu dönemde hitâbetin, hayata ve toplumun duygularına daha sıkı bir şekilde bağlandığı, neredeyse her zaman ve zeminde varlığını hissettirdiği görülmektedir.

Emevîler dönemindeki hitâbet alanına yönelik çalışmalara bakıldığında, bazı konuların göz ardı edildiği veya genel olarak ele alınan konuların yüzeysel işlendiği göze çarpmaktadır.² Dolayısıyla konunun detaylı bir şekilde işlenmesinin alana sunacağı katkı göz önüne alınarak, bu çalışmada Emevî döneminde hitâbet farklı bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Çalışma, Emevî dönemindeki hitâbete dair metinleri aktarmakla sınırlı tutulmayıp, onun gelişimine olumlu ve olumsuz yönde etki eden unsurlar da işlenmiştir.

1. Hitâbet ve Hutbenin Kısımları

Hitâbet kelimesinin aslı hatâbet şeklindedir. Bu kelime *خطب* "Hatabe" kökünden türemiş olup, konuşma yapmak, hitap etmek ve hutbe vermek anlamlarındadır. Hutbe ise hitâbet esnasında yapılan konuşmadır.³ Edebî bir terim olarak ise hitâbet, toplum karşısında ikna etmek ve yönlendirmek amacıyla yapılan şifâhî konuşma olarak tanımlanmıştır.⁴ Dolayısıyla dinleyen bir topluluk, şifahi konuşma ile ikna ve yönlendirme unsurları hitâbetin temel unsurları arasında yer almaktadır. Dinleyen bir muhatabın bulunmadığı durumlarda konuşma, hitâbet olmaktan çıkıp, kendi kendine söylenen bir söz olduğu gibi, şifâhî konuşma olmadığında da nesir türü bir yazım olur.⁵

Aristo, hutbeyi giriş, gelişme, tedlil ve sonuç şeklinde dört kısımda incelemiştir.⁶ Bazı âlimler buna tefnid kısmını da ekleyerek beş kısımda, bazıları da tedlil kısmını çıkararak üç kısımda incelemiştir. Bu sayılan kısımlar genel bir taksim olup, hutbenin olmazsa olmaz kısımlarından değildir. Bazı durumlarda hutbe, giriş kısmının içeriğine muhtaç olmadığı için direk gelişme kısmından başlayabilir. Gelişme kısmı hariç diğer kısımlar da bazı durumlarda hutbe kapsamında dışında kalabilmektedir. Ancak gelişme bölümü hutbenin aslı olduğu için hiçbir zaman dışarıda bırakılamaz.⁷

Hutbede girizgâh hükmünde olan giriş bölümüyle muhatabın ilgisi çekilmekte ve konuya odaklanması sağlanmaktadır. Giriş bölümü, mükemmelliği ölçüsünde dinleyicinin dikkatini hutbeye çekecek, aklını ve gönlünü hutbeye açmasını sağlayacaktır. Giriş bölümündeki ön açıklamayla konu hakkındaki olumsuz durumlar ortadan kaldırılır.⁸ Giriş bölümünün hutbedeki rolünü hakkıyla ifa etmesi için şu özelliklere sahip olması gerekir:⁹

- Giriş bölümü hutbenin ana konusuyla alakalı olmalıdır. Aksi halde beklenen fayda yerine zarar getirecektir.
- Giriş bölümü, açık olmalı gelişme bölümünden daha anlaşılır ve bu bölüme hazırlayıcı niteliğe sahip olmalıdır. Dinleyici kulağına gelen ilk söze karşı daha eleştirel bir tarz ve yargılayıcı bir üslupla yaklaşacağı için giriş bölümünün açık ve anlaşılabilirliği dinleyiciyi ön yargıdan kurtarıp onun gönlünü hutbeye açmasını sağlayacaktır.
- Bu bölüm dinleyicinin zevkine hitap etmelidir. Bu şekilde dinleyicinin dikkati hutbeye çekilecek hutbenin tümünü zevkle dinlemesi sağlanacaktır.

² Nesim Sönmez, *Cahiliye Döneminde ve Sadru'l-İslam Döneminde Hitabet* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013); Abdurrahman Başçı, "Cahiliye, Sadru'l-İslâm ve Emevî Dönemi Hitâbeti", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/4 (Ağustos 2016), 199-240; Nesim Sönmez, "Sadru'l-İslâm Döneminde Hitabet Türleri ve Temel Özellikleri", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 10/1 (Nisan 2018), 352-378; Nesim Sönmez, "Cahiliye Döneminde Hitabet", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 8/2 (Kasım 2016), 820-840; Yasin Kahyaoglu, "Hâricilerde Hitâbet Sanatı ve Meşhur İki Hatip", *Harran İlahiyat Dergisi* 11/11 (Haziran 2003), 119-134; Hüseyin Korkmaz, *Emevîler Döneminde Araplarda Hitabet* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Muhammet Han, *Emevîler Döneminde Siyasî Hitabet* (Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

³ Ebu'l-Fağl Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1414), 1/361.

⁴ Mahmut Kaya, "Hitâbet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/156-158.

⁵ Ahmet Muhammet el-Hâfî, *Fennu'l-ĥitâbe* (Kahire: Nahdatu Mısır, 1937), 5.

⁶ Aristoteles, *el-ĥitâbe-Eski Arapça Çeviri-*, tahk. Abdurrahman Bedevî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1979), 229.

⁷ el-Hâfî, *Fennu'l-ĥitâbe*, 117.

⁸ Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *Uşûlu'l-inşâ' ve'l-ĥitâbe*, thk. Yâsir b. Hâmid el-Mu'tayrî (Riyad: Mektebetu Dâri'l-Minhâc, 1433), 144.

⁹ el-Hâfî, *Fennu'l-ĥitâbe*, 118.

Giriş bölümünün belli bir şekli ve yapısı yoktur. Ancak İslam'ın gelişiyle hutbeye Allah'a hamd ve Peygambere salât ve selâm ile girilmesi dini hutbelerde gerekli diğer hutbelerde uygun görülmüştür. Hatta bu durum kabul görmüş bir gelenek haline gelmiştir. Buna binaen Müslümanlar, Ziyâd b. Ebîh'in (v. 53/673) hutbesinde olduğu gibi,¹⁰ Allah'a hamd ile başlamayan hutbeye kısır ve bereketsiz anlamında "betrâ",¹¹ Peygambere salât-u selam ile başlamayan ve içinde Kuran'dan ayet ihtiva etmeyen hutbelere de çirkin ve hoş olmayan anlamında "şevhâ"¹² adını vermişlerdir.¹³

Gelişme bölümü ise hutbenin ana yapısı olması açısından olmazsa olmaz unsurudur.¹⁴ Açık ve anlaşılır olması, dinleyicinin akıl ve duygularına hitap edici olması gerektiği gibi konuda birlik ve bütünlük olması ve konunun sunumunda belli bir düzen olması gerekir. Gelişme bölümünün seyri içerisinde uygun yer ve zamanda ortaya çıkan tefnîd ve tedlîl bölümlerini de gelişme bölümünden saymak imkân dahilindedir.¹⁵ فنء "Fenede" kökünden tef'îl kalıbında mastar olan tefnîd¹⁶ karşıt görüşlü kişilerin iddia ve delillerinin çürütülmesidir.¹⁷ Tedlîl ise دء "Delle" fiilinden türetilen tef'îl kalıbında mastar olup¹⁸ hatîbin, hutbenin ana konusu olan kendi düşüncesini delillendirmesidir.¹⁹ Hitâbette etkileyciliği artırmak için hutbenin özellikle gelişme kısmının şu niteliklere sahip olması önem arz etmektedir:²⁰

- Gelişme bölümünün tutarlı bir yapıda olması çelişki ve tezat içeren önermelerden ziyade sağlam delillerle desteklenmiş önermeleri barındırması gerekmektedir.
- Bu bölüm, normatif bilgi ve bulguların yanı sıra duygulara hitap etmeli, kuru aktarımlardan ziyade söz sanatlarıyla süslenmelidir.
- Hutbenin genelinde olduğu gibi bu bölümde muhatap alınan kitleye uygun bir dil seviyesi seçilmelidir.
- Bu bölümde sunulan bilgilerin örnekler ile pekiştirilmesi örneklerin kabul edilen ve itimat edilen değerlerden seçilerek dinleyicinin hedeflenen ideale yönlendirilmesi hedeflenmelidir. Bu bağlamda muhatap alınan toplumun değer ve yargılarının göz öne alınması önem arz etmektedir.

Sonuç bölümü ise hatîbin hutbede ifade etmeye çalıştığı düşüncesini özetlediği bölümdür. Dinleyiciler bu bölümden duydukları üzerine bir hüküm ortaya koyacaklardır. Bu bölüm kısa ve öz olmanın yanında dinleyicilerin akıl ve duygularını yönlendirebilecek üstün bir ifade tarzıyla sunulmalıdır.²¹

İyi bir hutbe ancak iyi bir hatîp tarafından irad edilebilir. Bu bağlamda iyi bir hatîbin taşıması gereken özellikleri şöyle özetlenebilir:

- Kişinin hatîp olmasına engel biyolojik bir özre sahip olmaması gereklidir. Mesela; kekeme, pelteklik vb. özörlere sahip bir insanın hatîp olması istenen düzeyde hiâbeti sağlamayacaktır. Bu engeller kişide bulunduğu oranda onun hitâbet değerini düşürür.²²
- Hutbesini sunacağı dile hâkim olmalıdır.²³ Kişi ne kadar bilgili olursa olsun konuşma yapacağı dili iyi bilmezse hitâbetinin hüsrana son bulması muhtemeldir. Özellikle Emevî döneminde Abdülmelik b. Mervan'ın (v.86/705) "Minbere çıktığımda dil hatası yaparım korkusu beni ihtiyarlattı" diyerek²⁴ vurguladığı lahn denilen dil hatalarının artması ve neredeyse her ortama sirayet etmesinin, hatîplerin korkulu rüyası haline geldiğini gözler önüne sermektedir. Yine Velîd b. Abdülmelik (v. 96/715), kendisine damadını şikâyete gelen bir bedeviye مَن خَتَّكَ "Damadın

¹⁰ Ebu Amr Şihâbüddîn İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-ferîd* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1404), 4/199.

¹¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/37.

¹² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 8/508.

¹³ Ebu Osmân Amr b. Bahr Câhîz, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beyrut: Dâru ve Mektebetu'l-Hilal, 1423), 2/6.

¹⁴ İbn Âşûr, *Uşûlu'l-inşâ' ve'l-hitâbe*, 146.

¹⁵ el-Hûfî, *Fennu'l-hitâbe*, 116, 125.

¹⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 3/338.

¹⁷ el-Hûfî, *Fennu'l-hitâbe*, 132.

¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 11/47.

¹⁹ el-Hûfî, *Fennu'l-hitâbe*, 125.

²⁰ Sönmez, *Cahiliye Döneminde ve Sadru'l-İslam Döneminde Hitâbet*, 18-19.

²¹ İbn Âşûr, *Uşûlu'l-inşâ' ve'l-hitâbe*, 149.

²² İbn Âşûr, *Uşûlu'l-inşâ' ve'l-hitâbe*, 136.

²³ el-Hûfî, *Fennu'l-hitâbe*, 9.

²⁴ İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 2/308.

kim?" diyeceği yerde مَنْ خَتَّتَكَ "Seni kim sünnet etti?" şeklinde yanlış söylediği sonradan kendisine aktarıldığında, bir daha dil hatalarını düzeltmeden minbere çıkmayacağını söylemiştir.²⁵

- c) Hitâp edeceği mevzuda geniş bir bilgi ve kültür birikimine sahip olmalı, dinleyicilerin akli seviyelerine göre hitâp etmelidir.²⁶

Hatîp bahsi geçen özellikleri taşıdığı oranda yetkindir ve hutbesi o oranda mükemmeldir. Bazı özellikleri taşımadığı halde mükemmel bir hatîp olduğunu kanıtlamış kişilere de rastlamak mümkündür. Mesela Vâsıl b. Ata (v. 131/748), "ra" harfini söyleyemeyen bir peltek olmasına rağmen, hatipliğini ispatlamıştır. Onun Menzu'atu'r-ra hutbesi meşhur olmuştur.²⁷

2. Hitâbet'in Tarihsel Seyri

Arapların, Cahiliye döneminde ileri bir kültür seviyesine sahip olmamalarına rağmen sözlü sanatlarda büyük bir gelişme kaydettikleri, özellikle şiir ve hitâbette ileri bir seviyede oldukları bilinmektedir.²⁸ Bu dönemde hitâbet ve şiir aynı edebi seviyede ilerliyor iken,²⁹ Allah'ın kelâmı ve üstün bir belagate sahip olan Kur'an-ı Kerim'in şiire benzetilmesi, bu iki edebi sanatın ileri bir seviyede olduklarının bir göstergesidir.³⁰ Söz sanatının gücünü fark eden Arapların, her ortamda ondan faydalanmaya çalıştıkları görülmektedir. Bu sayede sözlü edebi sanatlar, toplum hayatının vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiş, toplumu her yönüyle kucaklamıştır.

Kabilecilik anlayışının hâkim olduğu bu toplumda hatîbi veya şairi olmayan bir kabilenin, kendi itibarını koruması zor olabiliyordu. Bu durum, o günkü şâir ve hatîbin, adeta bu günkü medya görevini üstlenmiş olmasından kaynaklanıyordu. Bu da hatîp ve şairin değerini yükseltmiş, toplumun odağına yerleşmesini sağlamıştır.³¹

Cahiliye döneminden aktarılan edebi mirasa bakıldığında, hitâbetin şiire oranla yok denilebilecek kadar az olduğu görülmektedir. Ancak bu durum hitâbetin o dönemde az olduğu anlamına gelmemektedir. O döneme bakıldığında, yazının az kullanılıyor olduğunu görülmektedir.³² Buna binaen, bir nesir türü olan hitâbetin ezberlenmesinin güç olması, hutbelerin çoğunun kaybolmasına sebep olmuştur. Subhu'l-A'şa adlı eserinde aktarılan "Arapların yerleşik ve göçebe olanlarının konuştuğu nesir, nazımdan daha çoktur. Ancak nesrin onda biri bile korunamamış, nazmın ise onda biri bile kaybolmamıştır."³³ ifadesi bu durumun en güzel izahıdır.

Hitâbetin de şiir gibi hayatın her alanı ile alakalı olması hasebiyle konularını sınırlamak mümkün değildir. Aynı zamanda hitâbet konularının iç içe olması da onları sınırlandırmanın önünde ayrı bir engel teşkil etmiştir. Cahiliye devrinde genel anlamda sosyal, siyasi ve dini olarak üç kısma ayrılan hitâbet konuları³⁴ daha ayrıntıya inildiğinde övgü, yergi, evlilik törenleri, savaş, hükümdar ziyaretleri ve öğüt gibi konulara da ayrılmıştır.³⁵

İslam dininin, hitâbetin hem gelişmesini sağladığı hem de korunmasını temin ettiği bilinmektedir. Öncelikle hitâbeti, Cuma ve bayram namazlarında ibadetin bir parçası kılmakla dini bir unsur haline getirmiştir.³⁶ Aynı zamanda emr-i bi'l-maruf nehy-i ani'l-münker ilkesi bağlamında³⁷ İslam dininin insanlığa ulaştırılması görevini bütün Müslümanlara yüklemiş olması da hitâbetin gelişmesine ayrı bir katkıda bulunmuştur.

²⁵ Ebu Osmân Amr b. Bahr Câhız, *Kitâbu'l-mehasin ve'l-azdâd* (Beirut: Dâru'l-Hilâl, 1423), 25.

²⁶ el-Hâfi, *Fennu'l-hitâbe*, 9.

²⁷ Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu huţabi'l-Arab* (Beirut: el-Mektebetu'l-İlmiyye, ts.), 2/501.

²⁸ M. Hanefi Palabıyık, "Cahiliye Dönemi ve İslam'ın İlk Yıllarında Okuma-Yazma Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/27 (Haziran 2007), 31-68, 37.

²⁹ Hüseyin Elmalı, "Hitâbet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/158-160, 158.

³⁰ İbn Abdî Rabbih, *el-İkdu'l-ferid*, 6/123.

³¹ Yahya Suzan, *Di'bil ve Hicivleri* (Ankara: Sonçağ 2017), 1; Cüneyt Maral, "Necâşi el-Hârisi ve Hicivleri", *Turkish Studies - Religion*, 17/1, (Mart 2022), 65-89, 67.

³² Ebu Abdillah Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990), 3/460.

³³ Ahmet b. Ali el-Kalkaşandî, *Şubhu'l-a'şa fi şinâti'l-inşâ* (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 1/254.

³⁴ Başçı, "Cahiliye, Sadru'l-İslâm ve Emevi Dönemi Hitâbeti", 202.

³⁵ Elmalı, "Hitâbet", 158-160.

³⁶ Ali b. Ebi Bekir Merğînânî, *el-Hidâye fi şerhi bidâyeti'l-mübtedi*, thk. Talal Yusuf (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, ts.), 1/82.

³⁷ Âl-i İmrân 3/104, 110.

İslam'ın gelişi ile yazının toplumsal hayatta yayılması sayesinde, ezberlenmesi güç olan hutbelerin yazıya geçirilerek korunmaları sağlanmıştır. Önce Kur'an-ı Kerim yazılmış, ardından Peygamber Efendimizin (sav) sözleri yazılmıştır ki bunların içinde yüz bine yakın Müslümanın dinlediği ifade edilen Veda Hutbesi ve diğer hutbeler de bulunmaktadır. Nihayet şiir, tarih, filoloji, biyografi vb. alanlarda eserler yazılmaya başlanmasıyla kayda değer bulunan hutbeler de kayıt altına alınmaya başlanmıştır.

Cahiliye döneminde diğer konulara oranla az olan dini konulu hitâbetin, İslami dönemde en çok kullanılan hutbe çeşitleri arasında olduğu görülmektedir. Buna karşın asabiyete dayalı yergi hutbelerinin ise ortadan kalktığı³⁸ veya İslam ile uyumlu hale geldiği ifade edilmektedir.³⁹

Daha önce değinildiği gibi bu dönem ile birlikte hutbelere hamdele ve salvele ile başlama şeklinde belirli bir giriş formatı getirilmiştir. Bu formatın Müslümanlar arasında tam benimsendiği görülmüş, çağımıza kadar gelen bu formata uymayan hutbeler eleştirilmiş, hoş görülmemiştir.

3. Emevî Döneminde Hitâbet

Cahiliye döneminde sağlam bir temele oturtulan hitâbetin, Sadru'l-İslam'da Kur'an-ı Kerim'in eşsiz üslubundan faydalanarak gelişimine devam ettiği bilinmektedir. Eski birikimlerine ilahi kelamın katkısını ekleyen hatipler, hitâbeti zirveye taşımaya başarmışlardır. Dil hatalarının hızlı bir şekilde toplumda yayılmasının aksine hitâbet, belagat açısından mükemmelliğe daha çok yaklaşmıştır.

İbn Tabâtabâ (v. 322/934), bu gelişimin sebebini şiir bağlamında izah ederken, bu dönem şairlerinin elinde cahiliye döneminden kalan ve İslam ile gelen edebi miras gibi büyük bir birikim olduğunu, bu birikimi değerlendirdiklerinde de kendilerinden önceki şair ve hatiplere oranla çok avantajlı olduklarını ve üstün edebi ürünler ortaya koyduklarını ifade etmiştir. Bu durumu daha iyi bir şekilde gözler önüne sermek ve daha anlaşılır kılmak için şu uygulamayı örnek vermek mümkündür: Bir baba oğluna bin tane hutbe ezberletir ve ardından bunları unutmasını söyler. Genç hutbeleri unutmuştur ama artık bir şey anlatmak istediğinde mükemmel anlatabilir hale gelmiştir.⁴⁰ Neticede bu edebi mirastan istifade eden dönemin hatipleri, hitâbeti, Arap edebiyatının sonraki dönemleri için olgun bir model haline getirmeyi başarmışlardır.

Hitâbetin bu dönemde gelişme kaydetmesinin başlıca sebeplerini şu başlıklar altında ele almak mümkündür.

3.1. Hitâbetin Gelişimini Sağlayan Etkenler

3.1.1. İslam Dininin Etkisi

İslam dininin hitâbetin gelişimine farklı açılardan katkısı olduğu söylenebilir. İslam'ın, hitâbeti bazı ibadetlerin parçası saymasının ve akla hitâp eden bu dinin yayılmasında onu (mev'ize-i haseneyi) bir araç olarak kullanmasının hitâbete olumlu etkisi, çalışmanın "Hitâbet'in Tarihsel Seyri" kısmında ele alınmıştır.

Ayrıca Emevî döneminde meydana gelen siyasi bölünme ve mücadeleler, dini-itikadi bölünmeleri de beraberinde getirmiştir. Her siyasi grup idealini dini bir temele oturtmak için Kur'an ve sünneti kendi lehinde yorumlamış, bu da farklı mezhep ve düşüncelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu farklı düşüncelerin çatışmasında hitâbetin etkin bir şekilde kullanılması, hitâbetin gelişimine de katkı sağlamıştır.⁴¹

3.1.2. Siyasi Rekabet

Siyaset, Emevî dönemi hitâbetine damgasını vurmuştur. Bunun temelinde hilafet müessesesinin yatmakta olduğu bilinmektedir. Emevî devleti, hilafet mücadelesiyle başlayan savaş temeli üzerine kurulmuştur. Hz. Osman'ın (v. 35/656) ölümünden sonra, Emevî hanedanı, hilafetin kendi hakları olduğunu iddia etmiş, Hâricîlerin müdahalesiyle zorla halife seçilen Hz. Ali'ye (v. 40/661) biat etmemişlerdir. Hz. Ali'nin ölümünden sonra Şia ayrı bir siyasi-dini grup olarak ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Zübeyrîler de Emevî hanedanının hilafetini tanımamış, bu dönem siyasetinde etkin bir rol

³⁸ Elmalı, "Hitâbet", 158-160.

³⁹ Sönmez, "Sadru'l-İslâm Döneminde Hitâbet Türleri ve Temel Özellikleri", 355.

⁴⁰ Ebu Hasan Muhammed b. Ahmed İbn Tabâtabâ, 'Iyâru's-şi'r, thk. Abdulaziz b. Nâsir el-Manî' (Kahire: Mektebetu'l-Hancı, ts.), 14-15.

⁴¹ Elmalı, "Hitâbet", 159.

oynamışlardır. Emevî devleti idareci ve taraftarları da dahil bütün bu grupların her biri, kendi idealine çağırılmış, bu mücadelede hitâbeti etkin bir şekilde kullanmışlardır.⁴²

3.1.3. Düşünce Özgürlüğü

Bu dönemde hatîpler için, tam anlamıyla bir düşünce özgürlüğünden bahsetmek zordur. Kısmi bir özgürlük olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. İktidar alanı dışındaki hitâbette, hatîplerin genel olarak bir engel ile karşılaştıkları görülmemiştir.

İktidar ile alakalı duruma gelince, devletin kurucusu olan Muâviye'nin (v. 60/680), insanlara hoşgörüsüyle muâmele edeceğini duyurduğu ve idare sistemini hoşgörü temeli üzerine oturttuğu aktarılmaktadır. Muâviye, Medine'deki bir hutbesinde şöyle demiştir: "Allah'a yemin olsun ki kılıç taşımayana karşı kılıç taşımam. Rahatlamak için sadece dilinizle söylediklerinizi de kulak ardı edip umursamayacağım."⁴³ Yine şöyle der: "İnsanlarla aramda bir saç teli olsa kopmaz. Onlar gerse ben gevşetirim, onlar gevşetse ben gererim."⁴⁴

Haccâc (v. 95/714) minbere çıktığında dinleyicilerin bazıları onunla alay etmiş, konuşmasından sonra ona şöyle demişlerdir: "Seni doğrulasak Allah'ı öfkelenendiririz. Sana ihanet etsek Allah'ı razı ederiz. Senin öfken Allah'ın öfkesinden basittir."⁴⁵

Ancak bu durumun, bu şekilde devam etmediği de bilinmektedir. Ayrıca bu hoşgörünün, şahsi durumlarla alakalı olduğunu söylemek de daha doğru olacaktır. Zira şahsi eleştirilere ses çıkarmayanların, hutbede iktidarın eleştirisine müsamaha etmedikleri ve iktidar aleyhinde konuşanlara baskı yaptıkları, gelen rivayetler arasında mevcuttur.⁴⁶

Emevî devletinin, iktidarı elinde bulundursa da halk arasında birliği hiçbir zaman sağlayamadığı bilinen bir gerçektir. Bu nedenle iktidarın zayıf olduğu yerlerde, farklı veya karşıt görüşe sahip olan hatîplerin de bu durumu fırsat bilip, değerlendirdikleri bilinmektedir.

3.2. Hitâbeti Olumsuz Yönde Etkileyen Faktörler

Bu dönemde hitâbet, her ne kadar gelişip zirvelere doğru yol alsada bazı engeller ile de karşılaştığı bilinmektedir. Elbette bu engeller, hatîpleri yollarından alamamıştır. Ancak onları olumsuz yönde etkilediği de bir gerçektir. Bu engelleri maddeler halinde şu şekilde sıralamak mümkündür:

3.2.1. İktidar Baskısı

Emevîler döneminde, büyük karışıklar neticesinde kurulan devletin yönetimini sağlamlaştırmak adına, iktidar aleyhindeki faaliyetlere müsamaha gösterilmediği bilinmektedir.⁴⁷ Özellikle hitâbet gibi kitlelere karşı yapılan konuşmalarda taviz verilmeyeceği aşikardır.

Dönem boyunca sürekli isyanlar ile uğraşan Emevî iktidarının, şahsi meselerde ve kişisel eylemlerde her ne kadar müsamahalı olduğu aktarılsa da özellikle Kûfe ve Basra gibi muhaliflerin etkin olduğu iki bölgede en başarılı valilerini görevlendirmiş ve bu valilerin şiddet ve baskı politikalarından bütün muhalifler gibi hatîpler de nasibini almıştır.⁴⁸

3.2.2. Dil Hataları / Lahn

Cahiliye döneminde Arabistan yarımadasının, yabancı uğrak yerleri olmaları hasebiyle, Mısır, Şam, Irak ve Yemen'e komşu olan kenar kısımlarında yaşayan Arapların dillerinde lahn denilen dil hatalarının

⁴² İsmail Yiğit, "Emevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/87-104, 88.

⁴³ Şafvet, *Cemheretu'l-hatîbi'l-Arab*, 2/182.

⁴⁴ Ebu Hilâl el-Askerî, *Cemheretu'l-emşâl* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988), 1/65; Ebu Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî, *Ravzatu'l-ukalâ* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1977), 1/72.

⁴⁵ Câhız, *el-Beyân ve tebyîn*, 2/30.

⁴⁶ Câhız, *el-Beyân ve tebyîn*, 1/276.

⁴⁷ Nebi Bozkurt, "Sürgün", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/166-167.

⁴⁸ Yiğit, "Emevîler", 89.

görüldüğü ifade edilmektedir.⁴⁹ Ancak İslam dininin zuhuru ile Arabistan yarımadasının, dinin merkezi olması ve Arap olmayan toplumların hızla İslam'a girip bu merkeze akın etmeleri neticesinde, bütün Arabistanda, lahn yavaş yavaş yayılmaya başlamıştır.

Önce hadarda yani yerleşim yerlerinde yayılan lahn, zamanla çöllere de sirayet etmiştir. Hicri ikinci asrın ortalarına gelindiğinde, Arabistan yarımadasının ortasında bulunan Necid bölgesinin yine orta kesiminde yaşayan bedeviler hariç, Arabistanın genelinde lahnın yayıldığı kabul edilmiş ve bu yüzden Arap gramerinin temellendirilmesi aşamasında bu dönemden sonra yaşayan şairlerin şiirinin, istişhada uygun olmadığı kabul edilmiştir.⁵⁰

Emevî dönemine gelindiğinde lahn, özellikle hatiplerin korkulu rüyası haline gelmiştir. Konumları gereği şehirlerde yaşayan sultanlar, saf ve fasih Arapçayı öğrenmeleri için çocuklarını yabancı akınına karşı korunaklı olması hasebiyle, fasih Arapçanın korunduğu çöl ortamına gönderiyorlardı. Küçüklüğünde bu fırsatı elde edemeyenler ise hayatları boyunca bu sıkıntıyı hissediyorlardı. Abdülmelik b. Mervan'ın (v.86/705), oğlu Velîd'i (v. 96/715) çok sevdiği için bedevi hayata göndermediği, Süleyman (v. 99/717) ve diğer kardeşlerini ise gönderdiği aktarılmaktadır. Abdülmelik'in, Velîd'in çok dil hatası yaptığını görünce "Velîd'e olan sevgimiz, ona zarar verdi."⁵¹ şeklinde hayıflandığı ve ayrıca "Dildeki lahn, elbisedeki sökükten ve yüzdeki su çiçeğinden daha çirkindir. Benim saçlarımı, minberlere çıktığımda, lahn yaparım korkusu ağarttı." dediği aktarılmaktadır.⁵²

Ebû Amr b. Ala'nın (v.154/771) da, Rube b. Accac (v. 145/762) ile Ferezdak (v.114/732) dışında şehre inip de dili değişmeyen bedevi görmediğini⁵³ ve Haccâc'ın çok fasih bir hadari olduğu halde, bazen lahn yaptığını iddia ederek, şehir hayatında dil hatalarının ne derece yaygın olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁴

Neticede toplumda dil hatası, salgın bir hastalık gibi yayılmasına ve hitâbet üzerindeki olumsuz etkisine rağmen, bu dönemde hitâbetin zirveyi yakalamasına da engel olamadığı görülmektedir.

3.3. Emevî Döneminde Hutbe Çeşitleri

Emevî dönemi hutbe çeşitleri, Sadru'l-İslam'dakiler ile aynı olmakla beraber, bu dönemde öncekinden farklı olarak, siyasi hutbelerin revaçta olduğu görülmüştür. Bu dönemde hatipler, dini hutbeleri dahi siyasi emelleri için kullanılmaktan geri durmamışlardır.

3.3.1. Siyasi Hutbeler

Emevî hitâbetini zirveye oturtan en büyük etkenin, dönemin siyasi mücadelesi olduğu söylene yanlıs olmayacaktır. Bu dönem, Emevî devleti ve ona karşı ayaklanan Hâriciler, Zübeyriler ve Şiîler'in kıyasıya mücadelesine tanıklık etmiştir.⁵⁵ Bu mücadelede karşı grupların fikirlerini çürütme işini hatipler üstlenmiştir.

Hitâbetin bu dönemde etkin bir şekilde kullanılmasını, kısa bir örnekle izah edebiliriz: Tarihin, zalim lakabıyla tanıdığı Haccâc hakkında Mâlik b. Dînâr'ın (v. 131/748) şöyle dediği aktarılmaktadır: "Haccâc'ın, kendisinin Iraklılara yaptığını ve Iraklıların kendisine yaptıklarını anlattığı hutbesini dinlediğimde, öyle etkili konuşurdu ki kendisinin haklı olduğunu, Iraklıların ise kendisine zulmettiğini zannedirdim."⁵⁶

3.3.1.1. Emevî Hatipleri

Hiz. Ali'nin vefatı ve Hiz. Hasan'ın (v. 49/669) hilafetten vazgeçmesi üzerine, Muâviye'nin başa geçmesiyle kurulan Emevî devletinin isyanla karşılaşmadığı gün olmamıştır denilebilir. Bu isyanları bastırmak için ordusu ve hatipleriyle büyük bir gayret sarf ediyordu.

⁴⁹ Ebu'l-Fağl Celâluđdin Şüyûti, *el-Muzhir fi'ulûmi'l-luğati ve envâ'ihâ*, thk. Fuâd Ali Mañşûr (Beyrut: Dâru'l-Kutub'l-İlmiyye, 1998), 167-168.

⁵⁰ Ebu'l-Fağl Celâluđdin Şüyûti, *el-İktirâh fi uşûli'n-naho ve cedelih* (Dimaşk: Dâru'l-Beyrûti, 2006), 59.

⁵¹ Abdurrahman b. Abdullah Süheylî, *er-Ravdu'l-unûf fi şerhi's-sireti'n-nebeviyye li'bni Hişâm*, thk. Ömer Abdusselam es-Selami (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2000), 2/106.

⁵² İbn Abdırabbih, *el-İkdu'l-ferîd*, 2/308.

⁵³ Bağdâdî, *Hizanetu'l-edeb*, 1/220.

⁵⁴ Câhız, *el-Beyân ve tebyîn*, 1/149.

⁵⁵ Yığit, "Emeviler", 88.

⁵⁶ Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/204.

Emevî hatiplerinin başında hâlifeler, valiler ve komutanlar yer alıyordu. Halifelerden Muâviye, Abdülmelik b. Mervan ve Ömer b. Abdülaziz (v. 101/720) en meşhur hatipler idi. Muâviye'nin dini ve idari konularda etkili hutbeleri olmuştur. İdari hutbelerinde halkı ne şekilde idare edeceğinden ve halkın idareye itaat etmesi gerektiğinden bahsederken, dini hutbelerinde dünya hayatının geçiciliğinden bahsederdi.⁵⁷

Vali hatiplerinin başında Ziyâd b. Ebîh (v. 53/673) ile Haccâc b. Yusuf es-Sakafî gelmektedir. Ziyâd sözünü yerli yerinde kullanan mükemmel bir hatipti. Şa'bî (v. 104/722) onun hakkında şöyle der: "Ziyâd dışında, minberde konuşurken hata yapar korkusuyla keşke sussaydı demediğim hatip yoktur. Ziyâd ise sözü uzattıkça güzelleştirirdi."⁵⁸ Ziyâd'ın meşhur hutbelerinden biri, Muâviye tarafından Basra'ya vali olarak atandığında irad ettiği hutbedir:

"إيها الناس إنا أصبَحْنَا لكم سَامَةً و عنكم دَادَةٌ نَسُوسُكُمْ بِسُلْطَانِ اللَّهِ الَّذِي أَعْطَانَا وَنَدُوذُ عَنْكُمْ بِفِيءِ اللَّهِ الَّذِي حَوَّلَنَا..."
 "Ey insanlar! Biz sizin yöneticiniz ve koruyucunuz olduk. Allah'ın bize verdiği yetkiyle sizi yönetir, lütfettiği güçle sizi koruruz..."⁵⁹

Bu hutbe Allah'a hamd ile başlamadığı için betrâ (kısır, sonu kesik) adını almıştır. Bu hutbeye betrâ denilse de, edebi yönden oldukça verimli olduğu söylenebilir. Dini bir geleneğe aykırılığından dolayı bu adı alan⁶⁰ ancak siyasi ve edebi yönden bir cevher olan bu hutbede Ziyâd'ın bazen Kur'an üslubunu takip ettiği ve Kur'an ayetlerine telmihlerde bulunduğu da görülmektedir.⁶¹ Arapların şiddet maksatlı konuşmalarının başında besmeleyi zikretmemeleri eskiden süregelen adetleriydi.⁶² Dört Arap dâhisinden biri olan Ziyâd'ın⁶³ bilinçli olarak bu üslubu takip etmesi muhtemeldir. Sözlerini inci gibi dizdiği bu hutbesi, birbirine sıkı sıkıya bağlı paragraflardan oluşur. Hutbesine Basra halkının içinde bulunduğu fitne ve fesattan bahsetmekle başlar. Sonra onları ne şekilde idare edeceğinden, ardından onları korkutup, suç işleyenleri ne şekilde cezalandıracağından, nihayet idarecilerin halk üzerindeki haklarından bahsedip hutbesini dinleyenleri korkutup ümitlendirecek sona erdirir.⁶⁴

Haccâc'ın da Ziyâd'dan ifade gücü açısından geri kalır yanı yoktur.⁶⁵ Hutbelerinin çoğu edebiyat antolojilerine geçmiştir. Onun en meşhur hutbesi, Abdülmelik tarafından Irak valiliğine atandığında Kûfe'de irad ettiği hutbedir:

"يا أهل الكوفة أما والله إني لأحمل الشرَّ بجملي وأخذوه بنعلي وأجزيه بمنله وإني لأرى أبصارا طامحةً وأعناقاً مُطاولَةً ورؤوساً قد أَيْنَعَتْ وَحَانَ قِطَافُهَا..."
 "Ey Kûfe halkı! Allah'a yemin olsun ki kötülüğü yerinden söküp alacağım ve ona misliyle karşılık vereceğim. Hırslı gözler, uzamış boyunlar ile olgunlaşmış ve koparıma zamanı gelmiş başlar görmekteyim..."⁶⁶

Bu hutbe Haccâc'ın tâvizsiz, hoşgörüsüz, sertliğe dayanan siyasetini net olarak tasvir etmektedir. Hasan el-Basrî (v. 110/728), Haccâc ile Ziyâd hakkında şöyle der: "Ziyâd, Hz. Ömer'e benzemek istemiş ancak aşırıya kaçmış; Haccâc da Ziyâd'a benzemek isteyince insanları helak etmiştir."⁶⁷ Bu hutbe Haccâc'ın siyasetini tasvir etmekle birlikte onun edebi ifade üstünlüğünü de ortaya koymaktadır. Kendi döneminde belagatin zirvesinde olan ama aynı zamanda Iraklılara yaptığı zulüm neticesinde zalim lakabını alan Haccâc hakkında Mâlik b. Dînâr, Haccâc, hutbesinde Iraklılarla yaşadıklarını anlatırken, öyle mükemmel bir anlatımı vardı ki, Iraklıların kendisine zulmettiği düşüncesine kapıldığını ifade etmektedir.⁶⁸

⁵⁷ Şafvet, *Cemheretu hutabi'l-Arab*, 2/182.

⁵⁸ Ebu'l-Feth Şihâbüddin Muhammed b. Ahmed el-İbşihî, *el-Mustatraf fi külli fennin mustazraf* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1986), 1/137.

⁵⁹ Şafvet, *Cemheretu hutabi'l-Arab*, 2/273.

⁶⁰ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/215.

⁶¹ M. Selim İpek, "Hatip Olarak Ziyâd b. Ebîh (1-53/622-653) ve "Hutbetu'l-Betrâ", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/38 (Haziran 2015), 215-220, 217.

⁶² Ebu Hafs Siracuddin İbn Âdil, *el-Lubâb fi ulûmi'l-kitâb*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 10/5.

⁶³ İrfan Aycan, "Ziyâd b. Ebîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/480-482.

⁶⁴ Şevki Dayf, *el-Fennu ve mezâhibuhu fi'n-nesri'l-Arabî*, 81; Hutbenin tam metni için bk. Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 2/40-42.

⁶⁵ Şevki Dayf, *el-Fennu ve mezâhibuhu fi'n-nesri'l-Arabî*, 82.

⁶⁶ Şafvet, *Cemheretu hutabi'l-Arab*, 2/288.

⁶⁷ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 2/43.

⁶⁸ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/311.

3.3.1.2. Hâricî Hatîpler

Hâricîlerin tarihi, Emevî devleti öncesine dayanır. Geneli bedevi kökenli olan bu insanlar, tabiatları gereği sert ve haşindirler. Haksızlığa asla tahammülleri olmaz, doğru bildikleri uğrunda canlarını feda etmekten hiç çekinmezlerdi. Akidelerine çok düşkün olup, dinlerini tam yaşamaya çalışırlardı. İbadet etmekten alın ve dizlerinin nasır tuttuğu rivayet edilir. Ancak dini anlamakta bir sorun yaşadıkları bir gerçektir. Bedevi hayattan şehir hayatına geçişlerinde toplumsal uyum problemi doğmuştur. Bedevi hayatlarında başına buyruk yaşamaya alışmış bu insanların yöneticilere itâat konusunda hep sorun çıkarttıkları görülür. Emevî devletinin kurulmasıyla da her zaman ve zeminde ona karşı mücadeleden geri durmamışlardır. Abdullah b. Zübeyr'in (v. 73/692) Emevî devletine karşı ayaklanmasıyla etrafında toplanmışlar ancak fikir uyuşmazlığından dolayı ondan ayrılmış, kendi aralarında birçok fırkaya bölünmüşlerdir. Emevî devletine karşı kesintisiz devam ettirdikleri bu mücadelelerinde taraflar, birbirlerine şiiir ve hutbelerle de saldırmışlardır.⁶⁹

Doğalarının kendilerine tanıdığı imkân, Hâricî hatîpleri diğer hatîplerden üstün kılıyordu. Dolayısıyla dilin sâdeliğinin korunduğu bedevi hayattan ve çölden gelmeleri, dili mükemmel kullanmalarını sağlamıştır. Abdülmelik b. Mervân, huzuruna getirilen bir hâricînin düşüncesini açık anlaşılır bir şekilde güzelce anlatması üzerine şöyle der: "Neredeyse beni, cennetin onlar için yaratıldığına, benim onlardan fazla cihat etmem gerektiğine inandırıyor."70

Hâricîler hutbelerinde, dünyadan el etek çekmeye, ahirete yönelmeye ve cihada teşvik ederlerdi. Müslümanların hak yoldan saptıklarını, kendilerinin hak üzere olduklarını söylerlerdi. Hz. Ebu Bekir (v. 13/634) ve Hz. Ömer'i (v. 23/644) över, Hz. Osman (v. 35/656) ve sonrakileri tenkit ederlerdi.

Hâricîlerin düşüncesini en iyi tasvir eden hatîplerden biri Ebu Hamza el-Hâricî'dir (v. 130/748). Mekke ve Medine'de irad ettiği hutbeleri edebiyat antolojilerine geçmiştir. Bu hutbelerden birinde Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'i övdükten sonra Hâricî gençleri şu şekilde tasvir eder:

"شَبَابٌ وَاللَّهِ مُكْتَهَلُونَ فِي شَبَابِهِمْ، غَضِيضَةٌ عَنِ الشَّرِّ أَعْيُنُهُمْ، ثَقِيلَةٌ عَنِ الْبَاطِلِ أَرْجُلُهُمْ..."

"Vallahi bunlar daha gençliklerinde olgunlaşmış kişilerdir. Gözleri kötülüğü görmeye kapalı, ayakları batıla yürümeye ağırdır..."71

Bu mükemmel tasvir onların düşüncelerindeki samimiyetin, dünyayı nasıl hakîr gördüklerinin, şahadeti nasıl arzuladıklarının göstergesidir. Belki de bu samimi akideleri, onların etkili dini hutbeler vermelerini sağlamıştır.

3.3.1.3. Şii Hatîpler

Şia mezhebinin, Hz. Hüseyin'in (v. 61/680) şehit edilmesiyle siyasi bir temele oturduğu ve daha sonra gelecek olan Muhtâr es-Sakafî (v. 67/687) ile dini itikadi temelini oluşturulduğu aktarılmaktadır.⁷²

Bu grubun hutbelerinde ana mevzu, itikatlarının temeli olan hilafetin Hz. Ali soyuna ait olduğu⁷³ ve Ümeyye oğullarının bu hakkı gasp etmesi meselesidir. Ancak itikatlarında takıyye (gizlilik) esas olduğundan dolayı⁷⁴ Hâricîler gibi düşüncelerini her yerde ilan etmemiş, çoğu zaman gizlemişlerdir. En iyi hatîpleri arasında Süleyman b. Surad (v. 65/685) ve Muhtâr es-Sakafî gelmektedir.⁷⁵

Muhtâr, Emevî devletine karşı büyük bir isyan çıkartmış, Mus'ab b. Zübeyr (v. 72/691) tarafından öldürülmüştür. Muhtâr'ın hutbeleri genelde kâhinlerin secisini andırırdı. Kendisine vahiy edildiğini iddia etmiş, vahye işaret olarak secili hutbelerini göstermiştir.⁷⁶ Hutbelerinden biri şu şekildedir:

"أَمَّا رَبِّ الْبَحَارِ وَالنَّجِيلِ وَالْأَشْجَارِ وَالْمَهَامَةِ وَالْفَقَارِ وَالْمَلَانِكَةَ الْأَبْرَارِ وَالْمُصْطَفَيْنِ الْأَخْيَارِ لَأَقْتُلَنَّ كُلَّ جَبَّارٍ..."

⁶⁹ Ethem Ruhi Fiğlah, "Hâricîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16/169-175, 170.

⁷⁰ Şevkî Dayf, *el-Fennu ve mezâhibuhu fi'n-nesri'l-Arabî* (Mısır: Dâru'l-Meârif bi Mısır, ts.), 85.

⁷¹ Şafvet, *Cemheretu huşabi'l-Arab*, 2/475.

⁷² Mustafa Öz, "Şia", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/111-114, 112.

⁷³ Ebu'l-Feth Tacuddîn Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (b.y.: Müessesetü'l-Halebi, ts.), 1/146.

⁷⁴ Ebu Bekir Muhammed Bakillâni, *Temhidu'l-evail fi telhîşi'd-delâil*, thk. İmaduddin Ahmed Haydar (Lübnan: Muessesetü'l-Kütübü's-Sekafiyye, 1987), 450.

⁷⁵ Şafvet, *Cemheretu huşabi'l-Arab*, 2/15, 63, 74.

⁷⁶ Ebu Gays Muhammed Hayruddin Zirikli, *el-A'lâm* (b.y.: Daru'l-İlm li'l-Melayîn, 2002), 7/192.

“Denizlerin, hurma ağaçları ile bütün ağaçların, çöllerin, masum meleklerin ve hayırlı peygamberlerin Rabbine yemin olsun ki her zorbayı öldüreceğim...”⁷⁷

Süleyman b. Surad, Hz. Hüseyin’in şehit edilmesinden sonra onun intikamını almak için toplanan Tevvâbun Hareketinin öncüsüdür.⁷⁸ Bir hutbesinde şöyle diyordu:

"قِيلَ فِينَا وَلَدَيْنَا وَلَدُ نَبِينَا وَسَلَاتُهُ وَعُصَارَتُهُ وَبِضْعَةٌ مِنْ لَحْمِهِ وَدَمِهِ... اتَّخَذَهُ الْفَاسِقُونَ غَرَضًا لِلثَّبَلِ..."

“Aramızda ve huzurumuzda Peygamberimizin oğlu, soyu, özü, etinin ve kanının bir parçası öldürüldü. Fasıklar onu oklarının hedefi haline getirdiler...”⁷⁹

3.3.1.4. Zübeyrî Hatîpler

Zübeyrîler, Hz. Hüseyin’in şehadetinden sonra Abdullah b. Zübeyr’in Emevî hanedanını tanımayıp, halifeliğini ilan etmesiyle siyasi bir teşekkül haline geldi. İlk başta Hâricîler ve Şiîlerle aynı bayrak altında toplanan Zübeyrîler, daha sonra fikir ayrılığından dolayı birbirlerinden ayrılmış hatta savaşmışlardır.⁸⁰

Emevî devletine karşı uzun zaman tutunamayan Zübeyrîlerin diğer gruplara oranla hatîpleri de azdır. En iyi hatîplerinin başında bu teşekkülün kurucusu ve idarecisi Abdullah b. Zübeyr ile kardeşi Mus’ab gelmektedir. Özellikle Abdullah b. Zübeyr tatlı diliyle çok etkili konuşmalar yapmıştır. Hâricîlerle çokça tartışmıştır.⁸¹

Abdullah b. Zübeyr’in en meşhur hutbesi, Basra valisi olan kardeşi Mus’ab’ın ölüm haberi geldiğinde irad ettiği şu hutbedir:

"وانه قد أتانا خَيْرٌ من العراق بَلَدِ الْعَدْرِ وَالشَّقَاقِ فَسَاعَتَنَا وَسَرَّنا أَتَانَا أَنْ مُصْعَبًا قُتِلَ رَحْمَةً اللهُ عَلَيْهِ وَمَغْفِرَتُهُ..."

“İhanet ve ihtilaf yurdu Irak’tan, bize hem üzen hem de sevindiren bir haber gelmiş bulunuyor. Mus’ab’ın öldürüldüğünü öğrendik. Allah rahmet eylesin...”⁸²

3.3.2. Sosyal Hutbeler

Cahiliye döneminden beri var olagelen bu hutbe çeşidi, Emevî döneminde de varlığını sürdürmüştür. Çok çeşitli olan sosyal hutbelerin en önemlileri şunlardır: Vufûd, düğün, tebrik, münâzara ve taziye hutbeleri. Bunların içinde de en yaygın olanı başta zikrettiğimiz vufûd hutbeleri denilen ve yöneticiler, heyet halinde ziyaret edilirken irad edilen hutbelerdir. Kabilelerin heyetler halinde yöneticileri ziyaret edip, amaçlarını dile getirmesi Arapların bilinen eski adetlerindedir.⁸³

Emevî devletinin kurucusu Muâviye, ister iddia edildiği gibi siyasi amaçla ister başka amaçlarla olsun saraya gelen heyetlere saray kapılarını ardına kadar açmıştır. Mecbur kalmadıkça şiddete başvurması ve halka ihsanını esirgememesi nedeniyle vufûd hutbeleri bu dönemde gelişme kaydetmiştir.⁸⁴ Bu dönemde Ahnef b. Kays (v. 67/686-87), bu hutbe çeşidinin en meşhur hatîplerindedir.⁸⁵ Küçüklüğünden beri iyi bir hatîp olan Ahnef b. Kays, yumuşak huylu olması ile darb-ı mesellere konu olmuştur. Onun kabiliyetini fark eden Hz. Ömer, onu bir süre yanında tutmuş, Basra’ya döndüğünde de Basra valisine, Ahnef’e danışmasını ve ondan istifade etmesini emretmiştir.⁸⁶ Câhız (v. 255/869) da onun hakkında: “Arap ve acemin en güzel konuşanı (ebyenu)” diyordu.⁸⁷ Muâviye, heyetlere oğlu Yezid (v. 64/683) hakkındaki kanaatlerini sorduğunda Temim heyetinin hatîbi Ahnef şu şekilde cevap veriyordu: “Ey müminlerin emiri! Sen Yezid’i gece ve gündüz hayatıyla, gizli ve açık yönleriyle bizden daha iyi tanırsın. Onun Allah ve bu ümmet için iyi olacağını biliyorsan bu hususta halkla istişare etme! Eğer onun hakkında daha başka şeyler biliyorsan,

⁷⁷ Şafvet, *Cemheretu hutabi'l-Arab*, 2/75.

⁷⁸ Zirikli, *el-A'lâm*, 3/127.

⁷⁹ Şevki Dayf, *Tarihü'l-edebi'l-Arabî* (Mısır: Dâru'l-Mearif, 1995), 2/415.

⁸⁰ Hakkı Dursun Yıldız, “Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/145-146.

⁸¹ Şevki Dayf, *Tarihü'l-edebi'l-Arabî*, 2/417.

⁸² Ebu'l-Meâli Bahâuddîn İbn Hamdûn, *et-Tezkiretu'l-hamduniyye* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1417), 2/463; Şafvet, *Cemheretu hutabi'l-Arab*, 2/176.

⁸³ Elmalı, “Hitâbet”, 158-159.

⁸⁴ İrfan Aycan, “Muâviye b. Ebû Süfyân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/330-332, 332.

⁸⁵ Şafvet, *Cemheretu hutabi'l-Arab*, 1/451, 2/363.

⁸⁶ Zirikli, *el-A'lâm*, 1/276.

⁸⁷ Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/70.

ahirete göç ederken bu makamı ona verme!" Onun en meşhur hutbelerinden biri, Temim heyetinin başında Muâviye'yi ziyaret ederken irad ettiği hutbedir:

"يا أمير المؤمنين أهل البصرة عددٌ يسيرٌ وعظمٌ كبيرٌ..."
 "Ey müminlerin emiri! Basra halkının sayısı az, durumları sıkıntılıdır..."⁸⁸

3.3.3. Dini Hutbeler

Emevî döneminde bütün hutbelerin içeriğinde dinin bulunması bir yana, direkt olarak dini konu edinen hutbeler bu başlık altında ele alınmıştır. Bütün çeşitleri ile dini hutbelerin bu dönemde gelişme kaydettiğini söyleyebiliriz.

İslam devletinin bu dönemde genişleyip farklı kültürlerle karşılaşması sonucu, Müslümanlar bu kültürlerden gelen çeşitli fikirlere cevap vermek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine İslam'ın savunmasını üstlenen kelâm ilmi doğmuş ardından da onlarca kelâmî fırka ortaya çıkmıştır. Bu kelâmî fırkalardan her biri kendi düşüncesinin doğru olduğunu ispatlamak için Kur'ân'ı kendi düşüncesine göre yorumlamış, hitâbet sanatını etkili bir biçimde kullanmışlardır.⁸⁹

Vaaz ve irşad maksatlı Cuma ve bayram hutbelerinin yanında aynı amacı güden ve belirli bir ibadete veya zamana bağlı olmayan hutbeler de bu dönemde artış göstermiştir. Müslümanların, dinin pratiğini yaşamaktan çok teorik tartışmalara daldığını gören bazı vaizler, Müslümanları tekrar Peygamber dönemi dini yaşantısına götürmek için pratiğe dayalı bir akımla ortaya çıkmışlardır. Bu vaiz ve hatipler, insanları dünya hayatının boş uğraşlarından el etek çekip ahirete yönelmeye davet etmişlerdir.⁹⁰ Bunların en meşhurlarından biri Hasan el-Basrî'dir. Sözleri, peygamber sözlerine, yaşantısı sahabe yaşantısına benzetiliyordu.⁹¹ Yaşantısında olduğu gibi hutbelerinde de korku ve ümit hâkimdir. Çağdaşları onun hakkında şöyle der: "Yürüdüğünde en çok sevdiği kişinin cenazesinden geliyor gibi, oturduğunda hakkında idam kararı verilmiş bir mahkum gibi, yanında cehennemden bahsedildiği vakit de cehennem sadece kendisi için yaratılmış gibiydi."⁹² Onun şu hutbesi anlayışına örnek olarak verilebilir.

يا بن آدم بع دُنْيَاكَ بِأَخْرَجْتَكَ تَرْبُحُهَا جَمِيعًا، وَلَا تَتَّبِعْ أَخْرَجْتَكَ بِدُنْيَاكَ فَتَخْسِرُهَا جَمِيعًا...

"Ey insanoglul! Ahiretin için dünyayı feda et, her ikisini de kazanırsın. Dünya için ahiretinin feda etme, her ikisini de kaybedersin..."⁹³

Önde gelen kelâmcılardan olan Vâsıl b. Atâ, aynı zamanda üstün bir hatiptir. Dilindeki pelteklik nedeniyle "ra" harfini tam çıkartamayan bu hatîp, hutbelerinde bu harfin geçtiği kelimeleri kullanmamaya özen göstermiş ve büyük bir ustalıkla başarmıştır. Onun bu üstün vasfı, darb-ı mesel olmuştur. Şair, arkadaşının kendisi ile irtibatını kesmesini, "Vâsıl'ın ra harfini terk etmesi gibi beni terk ettin" diyerek şiirinde işlemiştir.⁹⁴

3.3.4. Adlî Hutbeler

Muhakeme maksatlı irad edilen hutbelerdir. Gayesi doğru ile yanlış birbirinden ayırmak, kırgınlıkları sona erdirmek ve suçluyu cezalandırıp mâsuma hakkını vermekle adaleti gerçekleştirmek olan bu hutbelerin, bazen bunun aksine suçlunun ifade gücünden dolayı, adaletsizliğe yol açtığı da oluyordu. Hz. Peygamberin huzuruna gelen bir şahsın, ifade gücüyle kendini üstünmüş gibi göstermesi üzerine Peygamber Efendimiz "Şüphesiz sözün bir kısmı sihirdir."⁹⁵ diyerek bu gerçeği ifade ediyordu.

Siyasi ve itikadi açıdan karışık olan Emevî döneminde, ortaya konulan adalet ölçülerinin de fikirler sayısınca çeşitli olduğu görülmektedir. Emevîler, hilafetin kendi hakları olduğunu ve halifeye itâat edilmesi

⁸⁸ Şafvet, *Cemheretu huḡabi'l-Arab*, 2/363.

⁸⁹ Osman Oral, "73 Fırka ve İlk İhtilâflar", *Uluslararası Rusya Araştırmaları Dergisi* 10/2 (Temmuz 2017), 15-38, 17, 18.

⁹⁰ Merve Sağan, "Hicri İlk Beş Asırda Tasavvufun Geçirdiği Süreçler", *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi* 5/2 (Temmuz 2020), 171-184, 172.

⁹¹ Zirikli, *el-A'lâm*, 2/226.

⁹² Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3/18.

⁹³ Şafvet, *Cemheretu huḡabi'l-Arab*, 2/485.

⁹⁴ Zirikli, *el-A'lâm*, 8/108, 109.

⁹⁵ Buhârî, *el-Câmi 'u's-şâhih*, "et-Tıb", 50 (No. 5434).

gerektiği anlayışını ölçü kabul etmiş, diğer grupları bu ölçüye göre muhakeme etmiştir. Şifiler ise hilafetin Hz. Ali ve soyuna ait olduğu ölçüsünü kabul etmiş, bu ölçüye göre insanları muhakeme etmiştir. Hâriciler de Hz. Ali, Muâviye ve onların doğru olduklarını kabul edenlerin, dinden çıkmış olduklarını ve öldürülmeleri gerektiği anlayışını ölçü kabul etmiş diğer insanlara yaşama hakkı tanımamışlardır.⁹⁶

Haccâc'ın huzurunda esirler öldürülürken onlardan biri şu şekilde hitap eder:

"لَا جَزَاكَ اللَّهُ يَا حَجَّاجُ عَنِ السُّنَّةِ خَيْرًا؛ فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَقُولُ: فَإِذَا لَقِيتُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبِ الرِّقَابِ... فِهَذَا قَوْلُ اللَّهِ فِي كِتَابِهِ..."

"Ey Haccâc! Yeni ortaya koyduğun çığırdan dolayı Allah sana hayır nasip etmesin. Yüce Allah kitabında, 'Kafirler ile karşılaştığınızda onların boyunlarını vurun...' buyururken..."

Bunun üzerine Haccâc onu ve geri kalanları öldürmekten vazgeçer.⁹⁷

3.3.5. Savaş Hutbeleri

Emevî döneminde "birlik yılı" neticesinde tam olmasa da siyasi istikrar sağlandıktan sonra duraklamış olan fetih hareketlerine yeniden başlandı. Anadolu'dan, Irak'tan ve Kuzey Afrika'dan olmak üzere üç koldan ordular hareket ediyordu. Bu dönemde büyük fetihler gerçekleştirilmiş, İstanbul karadan ve denizden kuşatılmıştır. Bu savaşlarda hitâbet etkili bir şekilde kullanılmış, komutanlar hutbeleri ile askerlere moral olmuştur.⁹⁸

Tarık b. Ziyâd (v. 102/720), İspanya fethi için denizi geçtikten sonra, ordunun içinde hiç kimsenin geri dönme gibi bir düşünceye kapılmaması için gemileri yakmış, daha sonra da kendi adı ile anılacak olan Cebeli Tarık'a yerleştikten sonra orduya hitap etmiştir:

"أَيُّهَا النَّاسُ، أَيْنَ الْمَفْرُ؟ الْبَحْرُ مِنْ وَرَائِكُمْ، وَالْعَدُوُّ أَمَامَكُمْ، وَلَيْسَ لَكُمْ وَاللَّهِ إِلَّا الصِّدْقُ وَالصَّبْرُ..."

"Ey insanlar! Arkanızda deniz, önünüzde düşman. Nereye kaçacaksınız? Vallahi sizin için sabır ve sadakatten başka yol yok..."⁹⁹

Sonuç

İnsanlık tarihi kadar eskiye dayanan hitâbetin, Arap edebiyatı tarihinde önemli bir yer edindiği bilinmektedir. Kabilecilik anlayışının hâkim olduğu cahiliye dönemi Arap toplumunda, şair ve hatibin önemli bir fonksiyonu vardı. Söz konusu dönemde şiir ve hitâbetin adeta medya görevini üstlenmiş olması, hatibi veya şairi olmayan bir kabilenin, kendi itibarını korumasını zorlaştırmış, hatip ve şaire olan bu ihtiyaç onların toplumdaki değerlerini yüceltmıştır.

Cahiliye döneminde yazının az kullanılıyor olması ezberlenmesi güç olan nesir türlerinin unutulmasına sebep olmuş, hitâbet de bundan nasibini almıştır. Çok meşhur olup bu sayede korunma imkânı bulan hutbelerin dışındakiler tamamen kaybolmuştur. İslam dininin hutbeye değer vermesi, hutbeyi ibadetten bir parça sayması ve hatiplerin ilahi vahiyden esinlenmesi, hitâbete gelişme imkânı sağlasa da Sadru'l-İslam dönemindeki irtidat olayları ve iç çekişmelerden hitâbet de nasibini almış, diğer edebi sanatlar gibi söz konusu dönemde fazla ilgi görememiştir. Bu dönemde başlayan, hutbeye Allah'a hamd ile Peygambere salât ve selâm sözüyle başlanması ve hutbede ayet ve hadislerle yer verilmesi hususu, toplumda kabul görmüş, gelenek haline gelmiştir.

Emevî dönemine gelindiğinde dini hitâbet, İslam dininin vaaz ve irşad görevini üstlenmeye devam etmiş, dinin tebliğinde önemli bir yer edinmiştir. Tamamen dini içerikli olan vaaz ve irşad hutbeleri bir yana diğer hutbelerde de Kur'an ve hadislerden çokça alıntı yapılmıştır. Bu dönemde iç çekişmeler neticesinde ortaya çıkan mezhebi ve siyasi oluşumları, İslam devletinin genişleyip Müslümanların farklı kültürlerle karşılaşması sonucunda ortaya çıkan kelami fırkalar takip etmiştir. Dönemin bu yoğun siyasi ve dini mücadelelerinde hitâbet, etkin bir silah gibi kullanılabilmiş, bu oluşumlara mensup hatipler, kendi amaçlarına ulaşmak ve fikirlerini benimsetmek için ayet ve hadisleri kullanmışlardır.

⁹⁶ Yiğit, "Emeviler", 89.

⁹⁷ İbn Abdırabbih, *el-İkdu'l-ferid*, 2/47.

⁹⁸ Yiğit, "Emeviler", 89.

⁹⁹ Şafvet, *Cemheretu hutabi'l-Arab*, 2/314.

Emevî devlet yönetiminin siyasi konularda tavizsiz olmasına rağmen siyaset dışı konularda hoşgörülü davranması neticesinde ortaya çıkan kısmi hoşgörü ortamının da hitâbetin gelişimine az da olsa katkı sağladığı bilinmektedir. Buna karşın siyasi konularda uygulanan şiddet ve baskı politikalarından bütün muhalifler gibi hatîpler de nasibini almıştır. İslam dininin zuhuru ile Arap olmayan toplumların, dinin merkezi olan Arabistan'a akın etmeleri neticesinde dil hataları yayılmış, lahn denilen dil hataları özellikle Emevî döneminde hatîplerin korkulu rüyası olmuş ve hitâbeti olumsuz yönde etkilemiştir.

Devletin topraklarının genişlemesi, iktidara karşı olanlara sığınacak bir ortam hazırlamış, çekişmenin devam etmesini sağlamıştır. Bu nedenle siyasi hitâbet Emevî dönemine damgasını vurmuştur. Bu dönemde iktidarın gücünü kullanan, geneli sultanlar ve valilerden oluşan Emevî hatîplerine karşı, Haricî, Şii ve Zübeyrî hatîplerin mücadele ettikleri görülmektedir. Geneli sultan veya vali olan Emevî devletinin hatîpleri, konumları gereği şehirde yaşamaları nedeniyle dil hatalarından daha çok etkilenmişken geneli bedevi olan harici hatîpler ise doğalarının kendilerine sağladığı dil üstünlüğünü kullanıyorlardı. Emevî devlete karşı uzun zaman tutunamayan Zübeyrîlerin diğer gruplara oranla hatîpleri de az olmuştur. Emevî devleti tarihi boyunca onunla mücadele eden Şiiilerin hutbelerinde ana mevzu, itikatlarının temeli olan hilafetin Hz. Ali soyuna ait olduğu ve Emevîlerin bu hakkı gasp etmesi meselesidir.

Emevî döneminde devlet otoritesinin genel olarak sağlanması neticesinde ilmi ve edebi çalışmalara rağbet artmış, hitâbet de önceki dönemlerden daha fazla ilgi görmüştür. Devlet toprakları içinde temin edilen huzur neticesinde İslam devletinin orduları, savaş meydanlarında yapılan etkili hutbeler ışığında fetihlere coşku ile devam etmiştir. Emevî döneminde hitâbet dini bir kimlik ile hemen hemen sosyal hayatın her alanına girmeyi başarmıştır. Kur'ân-ı Kerim'in ihtiva ettiği edebi sanatlardan da esinlenen bu dönemin hitâbetinin, belagat açısından da önceki dönemlere üstünlük arz ettiği ve zirveyi yakaladığı görülmektedir.

Emevî döneminde hız kazanan ilmi ve edebi çalışmalara paralel olarak, yazının yaygınlık kazanmasıyla hutbeler de korunma imkânı bulmuştur. Binaenaleyh bu dönemdeki hutbelerin çoğu edebiyat antolojisine geçmiş, sonraki nesillerin dini ve edebi metinleri anlamalarını kolaylaştırmış, dönemin tarihine ışık tutmuştur.

Kaynakça

- Aristoteles. *el-Hitâbe-Eski Arapça Çeviri*-. thk. Abdurrahman Bedevî. Beyrut: Dâru'l-Çalem, 1979.
- el-Askerî, Ebu Hilâl. *Cemheretu'l-emşâl*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.
- Aycan, İrfan. "Muâviye b. Ebû Süfyân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/330-332. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Aycan, İrfan. "Ziyâd b. Ebîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/480-482. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Bakillânî, Ebu Bekir Muhammed. *Temhidu'l-evail fi telhîşi'd-delâil*. thk. İmaduddin Ahmed Haydar. Lübnan: Muessesetu'l-Kütübü's-Sekafiyye, 1. Basım, 1987.
- Başçı, Abdurrahman. "Câhiliye, Sadru'l-İslâm ve Emevî Dönemi Hitâbeti". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/4 (Ağustos 2016), 199-240.
- Bozkurt, Nebi. "Sürgün". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/166-167. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmi u's-şâhih*. thk. Mustafa Dîb el-Begâ. 7 Cilt. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr-Dâru Yemâme, 5. Basım, 1414/1993.
- el-Bustî, Ebu Hâtim Muhammed b. Hibbân. *Ravzatu'l-ukalâ*. Betrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1977.
- Câhız, Ebu Osmân Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru ve Mektebetu'l-Hilal, 1423.
- Câhız, Ebu Osmân Amr b. Bahr. *Kitâbu'l-mehasin ve'l-azdâd*. Beyrut: Dâru ve Mektebetu'l-Hilal, 1423.
- Elmalı, Hüseyin. "Hitâbet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/158-160. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

- Fıġlalı, Ethem Ruhi. "Hâriciler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/169-175. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Han, Muhammet. *Emevîler Döneminde Siyasî Hitabet*. Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- el-Ĥûfî, Ahmet Muhammet. *Fennu'l-ĥitâbe*. Kahire: Nahdatu Mısır, 1937.
- İbn Abdîrabbih, Ebu Amr Şihâbuddîn. *el-İkdu'l-ferîd*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1404.
- İbn Âdil, Ebu Hafs Siracuddîn. *el-Lubâb fî ulûmi'l-kitâb*. 20 Cilt. thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvid. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1998.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *Uşûlu'l-inşâ' ve'l- ĥitâbe*, thk. Yâsir b. Hâmid el-Muţayrî. Riyad: Mektebetu Dâri'l-Minhâc, 1. Basım, 1433.
- İbn Ĥamdûn, Ebu'l-Meâlî Bahâuddîn. *et-Tezkiretu'l-hamduniyye*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdır, 1. Basım 1417.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Faql Muhammed b. Mukerrem. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdır, 3. Basım, 1414.
- İbn Sa'd, Ebu Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtu'l-kubrâ*. 8 Cilt. thk. Muhammed Abdulkadir Ata. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım 1990.
- İbn Tabâtabâ, Ebu Hasan Muhammed b. Ahmed. *'İyâru's-şî'r*. thk. Abdulaziz b. Nâsir el-Manî'. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, ts.
- el-İbşihî, Ebu'l-Feth Şihâbuddîn. *el-Mustaţraf fî külli fennin mustazraf*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419.
- İpek, M. Selim. "Hatip Olarak Ziyâd b. Ebîh (1-53/622-653) ve "Hutbetu'l-Betrâ"". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/38 (Haziran 2015), 215-220.
- Kahyaoġlu, Yasin. "Hâricilerde Hitâbet Sanatı ve Meşhur İki Hatip". *Harran İlahiyat Dergisi* 11/11 (Haziran 2003), 119-134.
- el-Kalkaşandî, Ahmet b. Ali. *Şubhu'l-a'sa fî şinâati'l-inşâ*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Kaya, Mahmut. "Hitâbet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/156-158. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Korkmaz, Hüseyin. *Emeviler Döneminde Araplarda Hitabet*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Maral, Cüneyt. "Necâşî el-Hârisî ve Hicivleri", *Turkish Studies - Religion*, 17/1, (Mart 2022), 65-89. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.57479>
- Merġinânî, Ali b. Ebi Bekir. *el-Hidâye fî şerhi bidâyeti'l-mübtedi*. 4 Cilt. thk. Talal Yusuf. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ts.
- Oral, Osman. "73 Fırka ve İlk İhtilâflar". *Uluslararası Rusya Araştırmaları Dergisi* 10/2 (Temmuz 2017), 15-38.
- Öz, Mustafa. "Şîa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/111-114. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Palabıyık, M. Hanefi. "Cahiliye Dönemi ve İslam'ın İlk Yıllarında Okuma-Yazma Faaliyetleri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/27 (Haziran 2007), 31-68.
- Şafvet, Ahmet Zeki. *Cemheretu ĥutabi'l-Arab*. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-İlmiyye, ts.
- Saġan, Merve. "Hicrî İlk Beş Asırda Tasavvufun Geçirdiği Süreçler". *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi* 5/2 (Temmuz 2020), 171-184.
- Sönmez, Nesim. *Cahiliye Döneminde ve Sadru'l-İslam Döneminde Hitabet*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Sönmez, Nesim. "Cahiliye Döneminde Hitabet". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 8/2 (Kasım 2016), 820-840.
- Sönmez, Nesim. "Sadru'l-İslâm Döneminde Hitabet Türleri ve Temel Özellikleri". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 10/1 (Nisan 2018), 352-378.

- Suzan, Yahya. *Di'bil ve Hicivleri*. Ankara: Sonçağ 2017.
- Süheylî, Abdurrahman b. Abdullah. *er-Ravdu'l-unûf fi şerhi's-sireti'n-nebeviyye li'bni Hişâm*. 7 Cilt. thk. Ömer Abdusselam es-Selami. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1. Basım, 2000.
- Şüyûtî, Ebu'l-Faql Celâluddin. *el-Muzhir fi ulûmi'l-luğati ve envâ'ihâ*. 2 Cilt. thk. Fuâd Ali Manşûr. Beyrut: Dâru'l-Kutub'l-İlmiyye, 1998.
- Şüyûtî, Ebu'l-Faql Celâluddin. *el-İktirâh fi uşûli'n-naħv ve cedelih*. Dimaşq: Dâru'l-Beyrûtî, 2. Basım, 2006.
- Şehristâni, Ebu'l-Feth Tacuddîn. *el-Milel ve'n-nihâl*. 3 Cilt. b.y.: Müessesetü'l-Halebî, ts.
- Şevkî Dayf. *el-Fennu ve mezâhibuhu fi'n-nesri'l-Arabî*. b.y.: Dâru'l-Meârif, ts.
- Şevki Dayf. *Tarîhu'l-edebi'l-Arabî*. 10 Cilt. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1. Basım, 1995.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/145-146. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Yiğit, İsmail. "Emevîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/87-104. Ankara: TDV Yayınları, 1995.

Oratory in the Umayyad Period

Citation/©: Efe, Mehmet Emin, Oratory in the Umayyad Period, Artuklu Akademi, 2022/9 (1), 113-128.

Extended Abstract

Oratory, based on a history as old as human life, has gained an important place in the communication of societies. It is known that the Arabs, who were known to lead a nomadic life in the pre-Islamic period, also gave importance to the rhetoric. It is known that most of the sermons, which are a type of prose, were forgotten because it was difficult to memorize and because the art of writing was not common in this period. However, the scarcity of sermons delivered to later periods should not lead us to assume that the oratory was low at that time. Because although the sermons reaching our age from this period are small in quantity and proportion compared to poetry, their artistic maturity shows that rhetoric also has a long history and was used effectively in the said time period.

The religion of Islam also contributed greatly to the oratory, which was placed on a solid foundation in the period of ignorance. By making the khutbah a part of the worship, he ensured its continuity depending on the continuity of the worship, and ensured its spread due to the realization of the said prayers in every environment where Muslims were present. It is known that rhetoric has implemented all its gains from previous periods more effectively in the Umayyad period. Because, Muslims' dealing with internal turmoil in the first Islamic period partially affected their scientific and literary studies negatively, and naturally oratory had its share from this situation. However, when it came to the Umayyad period, as a result of the calm that was achieved among Muslims, although not completely, scientific and artistic studies accelerated, and the orators, inspired by the unique rhetoric of the Qur'an, succeeded in carrying the oratory to its peak in this period.

It is known that the main element that provided the development of oratory in the Umayyad period was politics. Although formal unity was achieved, this unity was never achieved in practice. During the Umayyad period, uprisings against the government continued. The expansion of the state's territory has also prepared an environment for those who are against the government to take shelter and ensured the continuation of the conflict. For this reason, political oratory left its mark on the period. In this period, against the Umayyad orators, who also used the power of the government, mostly composed of sultans and governors, Kharijite, Shiite and Zubeyri orators who continued their existence against the power are seen.

In this period, it is seen that the tolerance mentioned by emphasizing Muawiyah was not as widespread and general as it is claimed. Although personal and partial freedom was provided in some cases, it was not allowed to speak against the government. In this period, as the number of Muslims speaking different languages increased rapidly and they flocked to Arabia, the Arabic language began to deteriorate rapidly in the society. The resulting language errors have become the nightmare of orators. Despite all the negativities such as political pressure and language, the orators managed to leave their mark on the period.

Religious rhetoric was the most used rhetoric in the Umayyad period after political rhetoric. The rhetoric from the previous period, which is a part of worship or with the content of guidance, continued to increase its presence in this period as well. However, the creed conflict brought about by the political struggle in this period made this type of religious oratory to be the most used type of oratory after political oratory. It is seen that religious motifs manifest themselves in all types of oratory of the period. In this period, it is seen that every party, be it power or opponents, is in an effort to prove their correctness by embellishing their sermons with quotations from the Qur'an and Hadiths. The war sermons that continued from the previous period started to develop again as a result of the stagnating conquest movements gaining momentum in this period. Oratory has managed to enter every area of the social life of Muslims, who shape their lives according to religious rules, with a religious identity. The success of oratory in this period enabled the sermons of the period to shed light on scientific and literary fields for centuries.